

NAHÇIVAN'IN SON TUNÇ ÇAĞI KIL KAPLARI ÜZERİNDEKİ GEOMETRİK DESENLERİN YAYILIM ALANI VE ANLAMI HAKKINDA*

Toğrul HALİLOV**

Öz

Azerbaycan arkeolojisinde özel bir yer tutan güncel konulardan birini Nahçıvan'ın Son Tunç Çağı yerleşimlerinde (II Kültepe, Şahtaxtı, Qızılburun vb.) bulunan seramiklerin bezeme özellikleri oluşturmaktadır. Bu çalışmada özellikle Son Tunç Çağı'na ait bu kaplar üzerindeki desenlerin anlamı ve yayılma alanı araştırılmıştır. Bu değerlendirmelerin sonucuna göre, bu çağa ait seramiklerin bezemelerinde basit ve karmaşık kompozisyonlu geometrik, zoomorf, bitki, antropomorfik v. b desenler kullanılmıştır. Bu bezemeler Azerbaycan'ın yanı sıra dünyanın çeşitli yerleşim alanlarında yaygın görülmektedir. Nahçıvan Son Tunç Çağı seramikleri üzerindeki desenlerin süsleme özelliği konusunda yapılan araştırmalar sırasında insanların dini-ideolojik-görüşleri, hayatıyla bağlılık oluşturduğu, simge, damga gibi kullanıldığı görülmektedir. Süslemede kullanılan desenlere daha çok Proto-Türk kültürünün yaygın olduğu yerlerde rastlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Son Tunç Çağı, Nahçıvan, Proto-Türk kültürü, Geometrik Desen

ON THE MEANING AND SPREAD AREA OF GEOMETRIC FIGURES OF LATE BRONZE AGE NAKHCHIVAN POTTERY

Abstract

One of the current subjects of Azerbaijan archeology is the features of pottery decorations found at Late Bronze Age Nakhchivan settlements (Kültepe II, Şahtaxtı, Qızılburun etc.). The pattern of the ornaments (patterns) on ceramic products and their dispersion found in Nakhchivan's Early Bronze Age has been researched. As a result of scientific evaluations it was seen that some decorations such as zoomorphic, vegetable, anthropomorphic patterns, simple and complex geometric

* Bu çalışma Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı himayesindeki Bilimin Gelişmesi Fonu'nun mali yardımı ile gerçekleştirilmiştir – Grant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.

** Doç., Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Nahçıvan/Azerbaycan, x. toqrul@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3703-8315

Makalenin Gönderilme Tarihi: 6 Haziran 2017

Makalenin Kabul Tarihi: 1 Ekim 2017

Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25 Ekim 2017

decorations were used on these pottery. The studies on Nakhcivans's Late Bronze Age pottery ornaments revealed that the decorations are related with religious-ideological views of the inhabitants and their lives, and were used as their symbol and seal. The figures of the ornaments are seen mostly in the areas where the Proto-Turkish culture is common.

Keywords

Early Bronze Age, Nakhchivan, Proto-Turkish Culture Geometric Pattern

GİRİŞ

Nahçıvan Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde önemli yer tutan özerk bir cumhuriyettir. Doğuda Ermenistan (246 km), batıda Türkiye (11 km) ve İran İslam Cumhuriyetleri ile (204 km) komşudur. Özerk Cumhuriyetin Ermenistan doğal sınırını, esasen Zengezur ve Dereleyez dağları, Türkiye ve İran sınırını ise Aras nehri oluşturur. Arazisi kuzeybatıdan güneydoğuya doğru 158 km mesafede uzanır. Kuzeyde en yüksek noktası Saraybulak silsilesinin Şerur bölgesi topraklarındaki Kömürlü Dağı'dır (2064 m). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti yerleşim yerlerinde Eskiçağ'a ait çok sayıda arkeolojik yerleşim bulunmaktadır. Bu yerleşimlerden bir grubu Son Tunç Çağı'na aittir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arazisinde Son Tunç Çağı yerleşimlerinden çok sayıda kil kap bulunmuştur. Bu buluntular eski toplumların ekonomik yaşamını, maddi ve manevi kültürünü öğrenmek için önemli arkeolojik malzemelerdir. Her bir yerleşimde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında kil kap ve aynı zamanda bunların karşılaştırmalı olarak incelenmesine önem verilmektedir. Her dönemde olduğu gibi Son Tunç Çağı'nda da tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplulukların ekonomik yaşamında kil kaplar önemli yer tutmaktadır. Bu çağda Azerbaycan'ın diğer bölgeleri gibi Nahçıvan da önemli seramikçilik merkezi olmuştur. Seramik ürünleri boyutu, biçimi, üzerindeki desenleri, yapıldığı malzeme ve teknolojisine göre birbirinden farklılık göstermektedir. Kapların süslemesinde çeşitli geometrik desenler kullanılmıştır. Orta Tunç Çağı'nda olduğu gibi Son Tunç Çağı'nda da boyasız kapların yanı sıra boyalı kapların da yapıldığını görmekteyiz. Kapların üzeri monokrom ve polikrom boylarla süslenmiştir. Süslemede kullanılan desenler Orta Tunç Çağıyla kıyasla dağınık bir biçimde çizilmiştir. Orta Tunç Çağı'nda olduğu gibi bu dönemde de boyalı kapların üzerinde de fırça izleri görülmektedir. Boya bezemesiz yapılan kapların desenlemesinde kesme, kazıma, dövme, kabartma ve diğer yöntemler kullanılmıştır. Pişirme kaplarında ise boya bezemeli desenler az görülmektedir. Bu tür kapların süslenmesinde kesme, kazıma, dövme, kabartma gibi basit teknik yöntemler kullanılmıştır. Desenler kapların gövde kısmına, bazılarında ise boyun kısımlarına çizilmiştir. Açılar, dalgalı, düz çizgili, üçgen, dörtgen vb. gibi geometrik desenler kullanılmıştır. Bunlar bazen tek, bazen diğer resimlerle birlikte çizilmiştir. Süslemede kullanılan her bir geometrik desende seramikçilerin sanatkarlık yeteneği yanı sıra beğenileri ve dini-ideolojik görüşleri önemli yer tutmuştur. Desenlerin hem yerel özellik taşıdığı, hem de diğer kültürlerle benzerlik oluşturduğu görülür. Süslemede yerel desenlerin yanı sıra, diğer kültürlerle benzer özelliklerin bulunması farklı bölge insanların dini-ideolojik görüşlerinin yakınlığını ve her bir desenin derin bir anlamı olduğunu gösterebilir. Nahçıvan

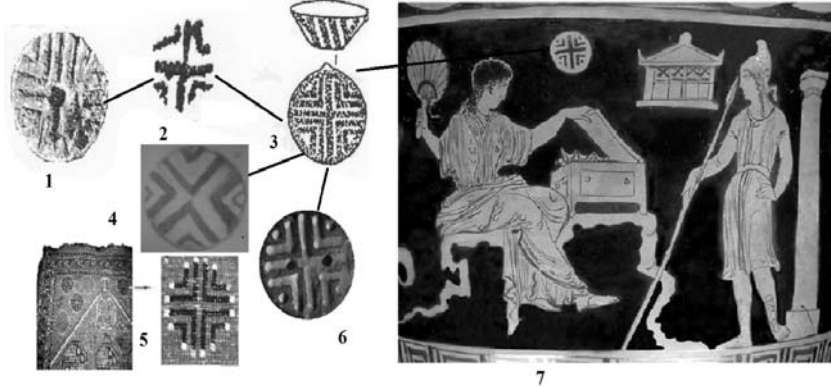

Özerk Cumhuriyeti yerleşim yerlerinde bulunan Son Tunç Çağı seramiklerindeki geometrik desenlerin benzerleri Güney Kafkasya ve Ortadoğu'daki aynı çağın yapılarında, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun arkeolojik bulgularında görülmektedir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti yerleşim yerlerinde bulunan Son Tunç Çağı seramiklerindeki geometrik desenlerin anlamını ve yayılım alanını araştırmak Azerbaycan arkeolojisinin önemli konularındandır. Belirtilen konu şimdiye kadar kompleks biçimde araştırılmadığından, tarafımızdan incelenmiştir. Araştırma sırasında Nahçıvan'daki Son Tunç Çağı yerleşimlerden bulunmuş kil kaplardan bazılarının üzerindeki geometrik desenler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

AÇILARIN KOMBİNASYONUNDAN OLUŞAN DESENER

Nahçıvan'ın Son Tunç Çağı kil kapları üzerinde çizilen ilginç desenlerden birini açılardan kombinasyonu oluşturmaktadır (tab. 1). Culfa nekropolünde bulunmuş çömleğin kaidesine çizilmiş açılardan kombinasyonundan oluşan desenin yayılım alanıyla ilgili yapılan araştırma sırasında benzerlerinin Gemikaya petrogliflerinde (Müseyibli, 2004: 221), Tel Mağzaliye (Мунчаев, 1980: 487), Mingeçevir (Асланов, 1959: tab. XLI, 11), İran seramiklerinde, Türkmenistan halılarında, Helen ve Paris resiminde vb çizildiğini görmekteyiz (<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/photos/a.584596228232392.1073741829.565674410124574/1371333142892026/?ty;https://tr.wikipedia.org/wiki/Helen>).

Bu desenin insanlarındini-ideolojik görüşlerini yansıttığı düşünülebilir.

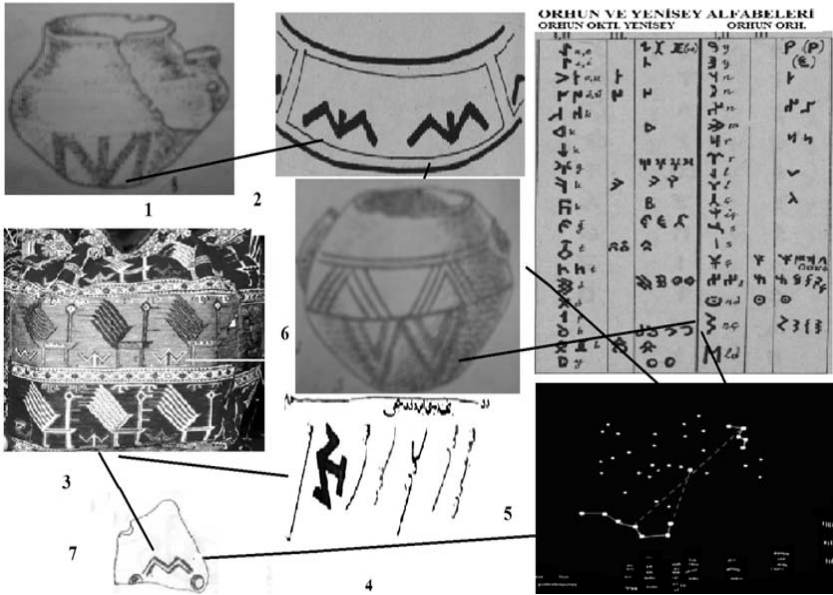
Tablo 1. 1-Tel Mağzaliye (Мунчаев, 1980); 2-Gamikaya (Müseyibli, 2002); 3-Culfa (Aliyev, 1968); 4-Mingeçevir (Асланов, Байдов, Ионе, 1959) 5-Türkmen halısı, 6-İran (<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/photos/a.584596228232392.1073741829.565674410124574/1371333142892026/?ty>) 7-Helen ve Paris M. Ö. 380-Louvre Müzesi) (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Helen>)

“M” VE YA DABLYU BİÇİMLİ DESEN

Nahçıvan bölgesinin Son Tunç Çağı seramikleri üzerindeki ilginç geometric desenlerden bir diğeri de “M” (M; M) ve “W” (W) biçimlidir (tab. 3). I Kültepe (Абуллаев 1982: 291, tab XI, 10; 302, tab. XXII, 9), Babaderviş, Amiranskora (Кушнарева vb., 1994: 26, 68), II Kültepe (Bahşeliyev, 2004: 164, şekil. 36, 2), Culfa (Aliyev, 1968: tab, 1, 9) vb yerleşimlerdeki seramikler üzerinde de bu tip geometric desenler tespit olunmuştur. Küçükayı burcundan olan kutup yıldızı da buna benzerdir (https://az.wikipedia.org/wiki/Qütb_ulduzu). Culfanekropolünde bulunan çömleğin üzerindeki resmin benzeri Azerbaycan halılarında (<http://azerbaijani-studies.blogspot.com>), Kırgızistan’da (Gülensoy, 1989: 32) ve “Tevârih-i Âl-i Selçuk” da (https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk) karşımıza çıkmaktadır. Kırgızlar budesenini (M) “koçkar”, “kaçkar” adlandırarak, onun koç boynuzunun bir forması olduğunu düşünmüşlerdir. Orhan-Yenisey alfabesinde de bu tip işaretler vardır.

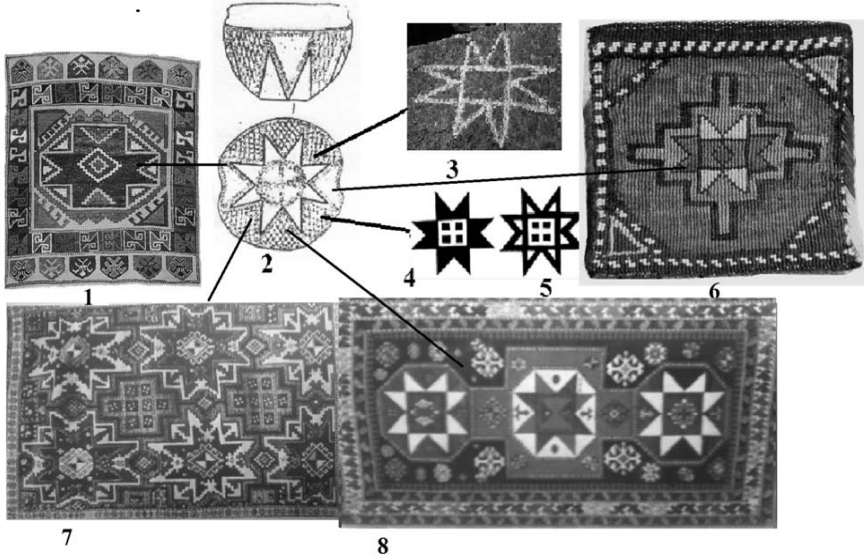
Tablo 3. 1-Culfa (Aliyev, 1968); 2- Kırgızistan (Kırgız Şapakı) (Gülensoy, 1989); 3 Azerbaycan halısı (<http://azerbaijani-studies.blogspot.com>); 4 (https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk); 5-Küçük ayıburcunda olan kutup yıldızı (https://az.wikipedia.org/wiki/Qütb_ulduzu); 7- I Kültepe (Абуллаев, 1982)

YILDIZ RESİMLERİ

Nahçıvan bölgesinin Son Tunç çağı seramikleri üzerindeki geometric desenlerden bir diğeri yıldız resimleri oluşturmaktadır. Yıldız desenli kılkaplardan biri II Kültepe yerleşiminde bulunmuştur (Bahşeliyev, 2004:

165, şekil 39, 2). Çanak türü kılkaabın kaidesindeki dairenin etrafına sekiz köşeli yıldız resmi çizilmiştir. Yıldızın ara boşlukları beyaz rankle boyanmıştır. Dairenin içerisinde Culfa seramiklerinde olduğu gibi (Aliyev, 1968: 78, tab XI, 8) svastika (çarkıfelek) resmi çizilmiştir (tab. 1, 11). Nehecir seramiklerinde (Rzayev, 2013: şekil 3. 150), Azerbaycan (Керимов, 1983: 21, рис. 4; 175. Рис. 145; tabl. 1), Anadolu (Milli Eğitim Bakanlığı, 2011: 13.) halılarında, Güney Azerbaycan'daki Tunç Çağı petrogliflerinde (<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/photos/a.584596228232392.1073741829.565674410124574/1240214496003892/?type=3&theater>) de bu tip yıldız resimleri bulunmaktadır. Resimler benzer veya farklı özellikler gösterir. Bunun nedeni her bir kültürün spesifik özelliği, sanatçıların yeteneği ve estetik zevkidir (tab. 4).

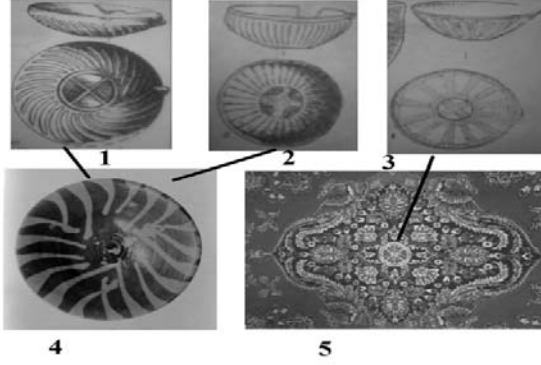
Tablo 4. 1-Konya, 3-İran (<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/photos/a.584596228232392.1073741829.565674410124574/1240214496003892/?type=3&theater>) 2-II Kültepe (Bahşeliyev, 2004); 4, 5- Anadolu tokumalarında yıldız motifi (Millî eğitim bakanlığı, 2011); 6, 7, 8-Azerbaycan (Керимов, 1983).

DAİRE VE HATLARIN KOMBİNOZYONUNDAN OLUŞAN RESİMLER

Son Tunç Çağının geometrik desenlerinden bir diğer grubunu insanlarla astral inançlarıyla bağlı olan daire ve hatların kombinasyonundan oluşan güneş resimleri oluşturur (tab. 5). Kızılburun, I Kültepe, Şahtahtı vb. (Aliyev, 1977: tab 9, 2, 3; tab. 13, 7) seramikleri üzerinde bu türlü desenler bulunmuştur. Onların birçoğunda güneş ışığını bildiren hatlar Rodos Adası

üretimi Çanakkale tipi astar akıtmalı tabaklarda bulunmuştur (www. baser-
deu. com/. 1653806852d346a_Çanakkale%20 Sevim Çizer).

Tablo 5. 1, 2-Şahtaxtı (Azaes, 2002); 3-Culfa (Aliyev, 1968); 4-Müasir Azərbaycan halısı

Bu türlü desenlerden birinin daha derin anlamının olduğunu düşünmek olasıdır (tab. 5, 3). Culfa nekropolünden bulunmuş çömleğin üzerinde bu tip desenler tespit edilmiştir (Aliyev, 1968: 78, tab XI, 8). II Kültepe seramiklerinde olduğu gibi onun da üzerinde küçük daire, dairenin ortasında kesişen hatların kombinasyonundan oluşan svastika çizilmiştir. Culfa seramiklerinin üzerindeki tasvirde güneşin on iki sayı sistemiyle bağlılık oluşturan biçimde (on iki hatlı) verilmesinin yayılma alanı ve anlamının geniş olduğunu görmekteyiz. Sümer kültürünün en önemli ürünlerinden olan "Gılgamış" destanında on iki rakamıyla ilgili böyle bir bilgiye rastlamaktayız". Gılgamış dostu Enkidu'nun ölümünden korkarak sonsuz yaşam aramaya giderken on iki gün boyunca karanlık yolu giderek karşısına çıkan tüm engelleri başarıyla geçmiştir (Bilkamış, 1999: 55-59). On iki rakamıyla ilgili motifler Altay (Veliyev, 1988: 35), Kırgız efsanelerinde (Ögel, 2006: 317), Azerbaycan'ın "Tahta kılıç" masalında (Azerbaycan nağılları, 2004: 123), "Kitab-ı Dede Korkut" destanında ve diğer kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır (Allahverdi, 2013: 75-80). "Kitab-ı Dede Korkut" destanının on iki boydan oluştuğu, Karaca Çoban'ın sapanıyla her atışta on iki batman taş attığı bilgileri vardır (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: 47). B. Ögel on iki rakamının Türk kültüründe geniş yer tuttuğunu ve bunun derin anlamının olduğunu: ". . . On iki ayda doğmak, yani anne karnında normal zaman olan dokuz aydan fazla kalmak Türk mitolojisinin önemli temalarından biridir. Büyük kahramanlar ve kutsal kişiler hep annelerinin karnında dokuz aydan fazla kalıyorlar. Bu da onların anne karnındaki diğer normal insanlarla oranda gelişme dönemlerinin daha fazla olduğunu gösterir" şeklinde değerlendirmiştir (Ögel, 2006: 64). On iki rakamıyla ilgili bilgiler Roma mitoloji-

sinde, Tevrat'ta (Uşaq bibliyası, 1995: 112, 130, 178, 218), İncil'de (İncil, 1993: 29-32), Kur'an-i Kerim'de de vardır. Kur'an-ı Kerim'de Bakara Suresi'nin 60, Araf Suresi'nin 160, Maide Suresi'nin 12, Tevbe Suresi'nin 36. ayetlerinde on iki sayılı ibareler geçer.

Eski Roma mitolojisinde on iki rakamı Jupiter, Neptün, Mars, Apollon, Volkan, Merkür, Yunona, Venüs, Minerva, Diana, Vesta ve Çerera adlı tanrılar şeklinde yansımıştır (Мифологический словарь, 2007: 104; Мифы Древней Греции, 1990: 172).

On iki rakamıyla ilgili bilgiler takvim sistemine de yansımıştır. Yılın on iki aya bölünmesi ve on iki hayvanla ilgili takvim buna örnek gösterilebilir. Yılın on iki aya bölünmesi dünyanın çeşitli ülkelerinde yaygındır (Asgarov, 1987: 5-11). Bu takvim sistemi hakkında birçok araştırmalar vardır. Onun Türk takvimi olduğu, Türklerden Çinlilere geçtiği hakkında kaynaklarda çok sayıda bilgiler bulunmaktadır (Kafesoğlu, 2006: 344-345). Azerbaycan'ın diğer bölgeleri gibi Nahçıvan'da da insanların eski çağlardan itibaren bu takvimi kullanması burasının Türk toprağı olduğuna işaret etmektedir. On iki rakamı ile ilgili kaynaklarda bulunan bilgilerin karşılaştırma sonucunda bu desenin tüm ülkelerde mükemmelliği, bütünlüğü, bitkinliği, dünyanın tamamen oluşmuş modelini bildiren kosmogonik (astral) sembollerden olduğunu görmekteyiz.

SONUÇ

Nahçıvan bölgesinin Son Tunç Çağı seramikleri üzerindeki geometrik desenlerin yayılma alanı ve anlamının araştırılması sonucu şunu söyleyebiliriz: Bu çağa ait seramiklerin üzerindeki desenler iki gruba bölünmektedir. Birinci grubu Orta Tunç Çağı geleneklerinin devamı olan desenler içerir. İkinci grup desenler Son Tunç Çağı'na aittir. Her iki grup desenlerde yerel özelliklerin yanı sıra başka kültürlerle benzerlikler vardır. Bu geometrik desenlerin benzerleri Güney Kafkasya ve Ortadoğu'daki aynı çağın yapılarında, Urumiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun arkeolojik alanlarında bulunmuştur. Süslemede yerel desenlerin yanı sıra, diğer kültürlerle benzer özelliklerin bulunması farklı bölge insanların dini-ideolojik görüşlerinin benzer olduğunu, her bir desenin derin bir anlamı taşıdığını kanıtlamaktadır. Süslemede kullanılan desenler insanların dini-ideolojik görüşlerini yansıtmakla birlikte aynı zamanda sembol ve damga olarak da kullanılmıştır. Damga olarak kullanılanlar daha çok prototürk kültürünün yaygın olduğu toprakları kapsamıştır. Damga olarak kullanılanların benzerlerinin prototürk kültüründe yaygın olması Nahçıvan bölgesinin tarihen Türk toprağı olduğunu kanıtlayan arkeolojik bulgulardandır.

KAYNAKLAR

- Azerbaycan nağılları. Beş cildde, V cild. Bakü, Şerq-Qerb, 2005, 304 s.
- Allahverdi R. *Takvim mifləri ve Novruz*. Bakü, Nurlan, 2013, 180 s.
- Aqayev Q. Q. *Şahttahtı v epoxi pozdney bronzi i ranneqo jeleza*. Baku-Moskva, Aqrıdaq, 2002, 200 s.
- Aliyev V. H. *Culfa arkeoloji tapıntıları*. Azərbaycan SSR İmler Akademisinin Haberleri, Tarih, felsefe ve hüquq seriyası, Bakü, Az SSR EA, 1968, № 3, s. 72-86.
- Asgarov R. *İklimden iklime, takvimden takvime*, Bakü, Elm, 1987, 82 s.
- Aslanov Q. M., Vaidov R. M., İone Q. İ. *Drevniy Minqeçaur*. Baku, İzdatelstvo AN. Azerb. SSR, 1959, 191 s.
- Bilqamıs dastanı*. Bakü, Azərbaycan Ensiklopedisi, 1999, 92 s.
- Bahşeliyev, V. B. *Nahçivanın qedim tayfalarının menevi medeniyeti*. Bakü, Elm, 2004, 320 s.
- Ebülqazi Bahadır Han *Şecere-i Terakime Turklerin Soy Kutugu (Tercüman 1001 Temel Eser 33) (Hazırlayan Muharrem Ergin)*, İstanbul, Tercüman, 1974, 203 s.
- Gülensoy T. *Orhun'dan anadoluta türk damğaları (damğalar, imler, enler*. İstanbul, T. D. A. V. Yayın Nu. :51, 1989, 179 s.
- Qurbanov A. *Damğalar, remzler, menimsemeler*. Bakü, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2003, 327 c.
- Halilov T. F. *Son Tunc-Erken Demir dövründe Nahçivanın ekinçi-maldar tayfalarının medeniyeti*. Bakü: Elm ve tehsil, 2013, 200 s.
- İncil. *Ehdid-Cedid, yaxud Reb İsa Mesihin hoş xeberi*. Stokholm, Bibliya Tercüme İnstitutu, 1993, 612 s.
- Kitabi-Dede Korkud*. Esil ve sadeleşdirilmiş metnler. Bakü, Önder neşriyyat, 2004, 376 s.
- Kafesoğlu İ. *Türk milli kültürü*. İstanbul, Ötüken, 2006, 466 s.
- Kerimov L. *Azerbaydjanskiy kover*. Tom II, Baku, Qyandjlik, 1983, 241 s+32 ris.
- Kuşnareva K. X., Markovin V. İ. *Epoxi bronzi Kavkaza i Sredney Azii. Ranya i Srednya Bronzi -Kafkaza (Oçerednoy tom mnoqotomnoqo fundamentalnoqo izdaniya po arxeoloqii)*. Moskva, Nauka, 1994, 384 s.
- Müseyibli N. E. *Gemikaya*. Bakü, Çaşıoğlu, 2004, 320 s.
- T. C. Millî Eğitim Bakanlığı, *El Sanatları Teknolojisi (Motif Çizim Temel Teknikleri)* Ankara, 2011, 69 s.
- Munçayev R. M. *İssledovaniya poseleniy Tell Maqzaliya i Yarımtpe III v Mesopotomii, Arxeoloqiçeskiye otrıtya* 1979, Moskva, Nauka, 1980, s. 487-489.
- Mifi Drevney Qreçii*. Leninqrada, Leninzdat, 1990, 366 s.
- Mifoloqiçeskiy slovar*. Moskva, Astrel, 2007, 365 s.
- Ögel B. *Türk mifolojiyası. I cild*. Bakü, MBM, 2006, 626 s.
- Uşaq bibliyası*. Stokholm, Bibliya Tercüme İnstitutusu, 1995, 542 s.,
- Veliyev K. *Elin yaddaşı dilin yaddaşı*. Bakü, Genclik, 1988, 280 s.
- www.baser-deu.com/. . . /1653806852d346a_Çanakkale%20Sevim Çizer, Çanakkale örneğinde Bati Anadolu sermikçiliğinin Ege adalarındaki uzantıları

<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/photos/a.584596228232392.1073741829.565674410124574/1240214496003892/?type=3&theater>.

<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/photos/a.584596228232392.1073741829.565674410124574/1371333142892026/?type=3&theater>.

<http://azerbaijani-studies.blogspot.com>.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Helen>.

https://az.wikipedia.org/wiki/Qütb_uldusu*Qütb ulduzu*.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk.

<http://azerbaijani-studies.blogspot.com> *Yengi Öge Halça nakışlarında yaşayan ulu tarihimiz.*

